

DANSK for ”ikke – læsere”

Kan man være opmærksom på sproget uden at kunne læse?

Selvfølgelig kan man det, men opmærksomheden kan være mere eller mindre målrettet. Små børn kan modtage sproglig stimulering, og hvad man kunne kalde udtryksvejledning. De kan lære at lytte til deres eget sproglige udtryk, variere det og more sig over små nuancer. De sproglige aktiviteter kan være systematisk tilrettelagte for at opnå større sproglig opmærksomhed som tilfældet er i det lokale projekt: ”**Sproget har vokseværk**”, som er blevet iværksat i daginstitutionerne i Lyngby-Taarbæk kommune. Her gennemføres sproglege med en konsekvens og kontinuitet, der giver det enkelte førskolebarn en større sproglig horisont og mere nuanceret udtryksevne.

I skolestarten, altså perioden umiddelbart efter børnehaven, men før en egentlig læseundervisning er begyndt, kan man i børnehaveklasserne bygge videre på børnehavernes faglige indsats og tilrettelægge ”**Før- Dansk**” som beskrevet i ”*Indholdsplan for børnehaveklasserne i Lyngby-Taarbæk kommune*”.

Erfaringerne fra et udviklingsprojekt: **SO-UVA 96/97 Udviklingsarbejdet ved Sorgenfriskolen** i Lyngby-Taarbæk kommune i 1996/97, viste, at det var en god ide, at tilrettelægge den læseforberedende undervisning for sprogligt svage elever ved at udarbejde **ugeprogrammer** i dansk. ”*Før dansk*” blev på specialskolen til ”**Dansk for ikke-læsere**”.

Vi ønskede at tilgodese fem overordnede sprogbegreber, som benyttes af talepædagoger, når de beskriver et barns sproglige udvikling, og vi vurderede materialer og metoder i forhold til de samme begreber. I planlægningen søgte vi at indarbejde de individuelle behov og afpassede programmerne til den aktuelle situation. Vi lod os ikke styre af et bestemt lærebogssystem. For underviseren betød denne indfaldsvinkel, at det blev muligt at drage en sammenligning mellem den mundtlige og den skriftlige udtryksform, fordi de to udtryksformer lader sig beskrive ud fra de samme overordnede begreber: **Prosodi, fonologi, morfologi, semantik og syntaks**. For nemheds skyld forkortet til PRO-FO-MOR-SE-SYN.

Når sproglig opmærksomhed tilrettelægges som ”**Dansk for ikke-læsere**” indgår profomorsesyn som et overordnet og styrende princip, men vi vægter ikke alle fem overordnede begreber lige. Det fonologiske aspekt tillægges i længere perioder størst betydning, fordi fonologisk opmærksomhed er nødvendig for at kunne bevæge sig fra det talte til det skrevne sprog. ”*På vej mod skriftsproget*” er en orienteringspjece til forældre. Den giver en kortfattet faglig indføring i den i tilrettelæggelsen af den fonologiske opmærksomhed, hvor vi arbejder med en ”kodeknækker-metode”, en imitationsmetode, der tager udgangspunkt i elevernes evne til at udtale og med hænderne udlede talesprogets betydningsadskillende lyde, fonemerne.

Meget tyder på, at disse håndbevægelser, kaldet **håndfonemer**, baner vejen for en erkendelse, der omfatter både læse- og skriveprocessen. Hvis det er tilfældet, kunne det være en medvirkende årsag til såvel de gode læseresultater i kommunen og den skrivesucces, som enkelte skoler har opnået jvfr. artiklen: ”Skrive, skrive, **skrive**” i Folkeskolen nr. 7, år 2000.

Kodeknækkermetoden vil blive nærmere omtalt under afsnittet fonologi.

Et kort tilbageblik på leg og/eller læring.

I de såkaldt gamle dage blev egentlig sprogundervisning ikke gennemført, før eleverne kunnet læse. I de første skoleår har ”dansk” på skemaet betydet læsning og skrivning på modersmålet. Selvfølgelig er børn gennem opvæksten blevet korrigeret, når de har anvendt forkerte ord, upræcis udtale og meningsforstyrrende sætninger, men systematisk tilrettelagt sprogundervisning har der ikke været tale om.

Med begrebet *sproglig opmærksomhed* opstod en ny situation for børnehaveklassens børn. De blev lidt efter lidt elever og fik - selv om de fortsat ikke måtte få det - undervisning. Undervisningen måtte tilrettelægges, og man måtte overveje, hvornår en aktivitet var undervisning, og hvornår den var leg. Det har været lidt svært at afgøre, hvornår det var det ene, og hvornår det var det andet. Måske bør man betragte leg som undervisning, når det skønnes nødvendigt eller hensigtsmæssigt at kontrollere, om der har fundet en læring/indlæring sted under legen.

Sproglige aktiviteter kan udmærket vedblive at være lystbetonede som lege, så længe man ikke bliver krydset af, vurderet og vejret. Spørgsmålet er, i hvilket omfang vi iagttager, kontrollerer, vurderer og systematiserer. Leg udelukker ikke læring og omvendt. Der sker også en læring under fri leg, altså i de minutter om dagen, hvor børnene ikke er overvåget af voksne.

Når vi benytter legende aktiviteter for at opnå en læringsituation, er det imidlertid vigtigt, at vi erkender, at vi underviser. Det betyder ikke, at det lystbetonede aspekt skal nedprioriteres i tilrettelæggelsen af vore aktiviteter, men det betyder, at vi skal være os bevidste om, hvilke mål (indlæringsmål) vi har, og at vi ikke for enhver pris ønsker at skjule vores hensigt for børnene, hvis vi har til hensigt at kontrollere, om de har kunnet leve op til vore intentioner.

Legen har fået ændrede vilkår i vort effektive samfund, men den glæde den repræsenterer er af livsvarig værdi. Den indlæring der sker i glæde slår dybe rødder, så man kan måske sige, at den er effektiv på sin egen umiddelbare måde.

De fem overbegreber, der bør indgå i tilrettelæggelsen af ugeprogrammer, der sigter mod at udvikle elevers sproglige bevidsthed.

I de programmer, som jeg har opstillet, i forbindelse med tilrettelæggelsen af sprogtimer for elever i specialundervisningens indskolingsklasser, har jeg som nævnt arbejdet med de fem begreber, som tale-hørepædagoger plejer at interessere sig for, når de skal vurdere og beskrive et barns sproglige udvikling. Her skal de kort præciseres:

Prosodi

Taler barnet med en dansk sprogmelodi ? Er rytme, betoning, pausering, tryk, stød o.s.v. befordrende for forståelsen og hukommelsen. Hvor god er sætningsspændvidden ? Fornemmer man, at den talende behersker indskudte ord og sætninger ? Omfattes udtryksevnen af et alderssvarende ”lix-tal”?

Udtrykkes budskabet nuanceret og følelsesmæssigt i pagt med dets indhold ?

Fremføres budskabet med en kendt dialekt ?

Fonologi

Hvordan udtales vokaler og konsonanter placeret i ord og stavelser – som forlyd, indlyd eller udlyd? Er udtalen så præcis, at den er betydnings-adskillende? Kan barnet opfange og udskille de enkelte fonemer i talesproget? Er lydfølgen korrekt i spontantalen? Kan barnet eftersige ord og stavelser korrekt? Kan det danne nye ord ved at tilføje - fjerne eller erstatte enkelte fonemer? Kan det tælle antallet af fonemer i lydrette ord? Kan eleven sammensætte en række fonemer til ord d.v.s. danne syntese? Kan eleven udskille de enkelte fonemer i lydrette ord, d.v.s. gennemføre analyse?

Morfologi

Er barnet i stand til at følge de regler (den grammatik), som danske ord er underlagt, f.eks. ordenes bøjning i tid (verber), i grad (adjektiver), i tal og køn (substantiver)? Kan eleven sætte ord sammen og danne sammensatte ord? Kan eleven udskille ord af en sætning og dele ord i stavelser, og kan det sætte stavelser sammen til ord?

Semantik

Forstår barnet de ord, som det møder og benytter. Kender eleven almindeligt forekommende begreber, og kan det kategorisere ord i overbegreber? Er ordforrådet alderssvarende: impressivt/ekspressivt. Kan eleven forklare ord fra hverdags sproget, kender han/hun erstatningsord (synonymer), ord med modsat betydning (antonymer), eller ord der lyder ens, men betyder noget forskelligt (homonymer)

Syntaks

Taler barnet i sætninger med korrekt ordfølge? Kan eleven eftersige sætninger med en alderssvarende længde (antal stavelser)? Er det muligt for eleven at beskrive et handlingsforløb, forklare et problem, stille et spørgsmål, eller benægte et udsagn med en sprogligt set korrekt syntaks?

Generelt om udtryksevnen og mundtlig kommunikation.

Ud over disse 5 overordnede begreber interesserer tale-hørepedagogen sig generelt for forholdet mellem det ekspressive og det impressive sprog og bemærker, om barnet opfanger og anvender kropssproget, det nonverbale sprog i en kommunikation, ser mimikken og komikken, har humor og fanger en vits.

Individuelle afvigelser i den ekspressive udtryksform, der kan skyldes fysiologiske og funktionelle afvigelser som: nedsat hørelse, stammen, snøvl, læsp, hæshed eller svag stemme, er ikke forhold som det er relevant at berøre i nærværende sammenhæng, men de indgår naturligvis i en beskrivelse af et konkret barns sproglige udtryksform.

I den udstrækning, hvor det er muligt, er det ønskeligt at medinddrage eleven i undervisningens mål og forklare hensigten med de enkelte sproglige aktiviteter.

Generelt skal vi lære eleverne at være bevidste om deres individuelle udtryksform. Vi skal styrke deres evne til at nuancere og præcisere deres mundtlige budskab. Vi skal lære dem at være gode til at kode det talte sprog, før – eller samtidig med, at de lærer at afkode det skriftlige sprog.

Gennem en bevidst tilrettelæggelse af et undervisningsforløb, der medtænker de fem begreber: prosodi, fonologi, morfologi, semantik og syntaks, - for nemheds skyld kaldet : *PRO-FO-MOR-SE-SYN*, lærer vi eleverne at spille nuanceret på deres eget ”udtryksinstrument”.

I kommunikationstræningen er det vigtigt at finde en balance mellem den enkelte og helheden. Den ofte noget egocentrerede, moderne elev må lære at indgå i den helhed, som udgør det sociale fællesskab. At kunne tie og være opmærksom, mens man lytter, er en fundamental forudsætning for at andre kan lære at udtrykke sig. En god fortæller bliver meget bedre, når han/hun får mulighed for at koncentrere sig om sin mundtlige form. Lydhørhed er forudsætningen for at udtryksglæden kan trives, ligesom gode læsere er forudsætningen for at forfattere kan blomstre.

Pro-fo-mor-se-syn er et mnemoteknisk udtryk, der skal lette hukommelsen, for den der vil tilrettelægge: ”*Dansk for ikke-læsere*”.

Rækkefølgen, som de fem begreber nævnes i her, følger barnets normale sprogtilegnelse. **Prosodien** oplever det ufødte barn allerede i fostertilstanden. Sprogtonen kommer før modermælken. Fosteret oplever i god tid, om han/hun er kineser eller dansker. **Fonemerne** vælter frem, når babyen begynder at pludre. Barnet er ikke straks klar over, at disse pludrelyde skal vise sig at blive betydningsadskillende, men det sker, når **Morfemerne** eksperimenteres frem, ved at fonemerne sættes sammen til små synteser, som ”ma- ma – ma ”, ”pa-pa” og ”mam – mam”. Morfemerne erkendes som meningsbærende, når de små sprogudforskere oplever, at omgivelserne reagerer højlydt begejstret eller nonverbalt smilende på deres første udsagn. Opmuntret af succes fortsætter de deres eksperimenteren ind i det ekspressive og impressive sprog. De oplever, at de kan styre omverdenen, at deres udtryk gør indtryk, at det kan varieres og gentages med vidt forskellige resultater til følge. Det giver mening at nuancere kommunikationsformen. Det **semantiske** perspektiv vågner. Det er ikke ligegyldigt, hvilket ord man vælger. Langt, langt senere erfarer den lille sprogforbruger, at ordenes rækkefølge og hermed **syntaksen** også er væsentlig i god kommunikation.

Når tale-hørelæreren på grundlag af en række tests har vurderet et barns sproglige udvikling, skal han/hun, hvis det skønnes nødvendigt, tilrettelægge en specialundervisning, der på en differentieret måde tilgodeser den enkelte elevs behov.

Det er hensigten, at underviseren i ”Dansk for ikke-læsere” skal opleve en større frihed, fordi metode og materialevalg bliver styret af et overordnet syn på begrebet sproglig opmærksomhed. Jeg har samtidig et håb om, at min indfaldsvinkel kan medvirke til at øge forudsætningerne for et godt tværfagligt samarbejde.

Ideer til aktiviteter og materialer, der kan henføres til PRO-FO-MOR-SE-SYN.

(Forslagene er tænkt som en idesamling, der kan suppleres efter behov.)

PROSODI

Dansk har ligesom andre sprog sin egen melodi. Måden vi fordeler tryk, intervaller, intensitet og tonehøjde, karakteriserer det enkelte sprog. Prosodien indlæres ikke *med* modermælken, *men før*. ”Moders sang er en himmelsk lyd”, sådan synger vi, når vi lovpriser vort sprog. Mange synes ikke, at dansk har en særlig udtryksfuld sprog tone, de sammenligner gerne med mere melodiske sprog som svensk og fransk. Uanset, hvad man måtte mene om dansk sprog tone (prosodi), så er den så karakteristisk, at vi lynhurtigt kan høre, når en person har lært sig dansk som sit andet sprog. Sprogtonen afslører også, hvorfra i landet vi kommer. Hver egn har sin dialekt, og selv om dialekten selvfølgelig også er kendetegnet ved *udtalen* og ordenes *bøjningsformer*, *ordvalget* og *ordstillingen* – altså de fire *andre* begreber i profomorsesyn, så er det først og fremmest prosodien, der giver lytteren mulighed for at besvare spørgsmålet: Hvor kommer du fra?

Megen mening gemmes i sprogtonen. Spørgsmål kan høres, ligesom bekræftelse og benægtelse kan forstærkes. Stemninger understreges som humor og sorg, ligegyldighed og opstemthed, kedsomhed og engagement.

Det synes **indlysende**, at prosodien er med til at **bære budskabets mening**., **derfor** er det **vigtigt**, at **underviseren** er sig **det** bevidst, lytter til sin **egen** sprogmelodi og **arbejder** med den i sin **mundtlige** formidling.

En god oplæsning kræver som regel retoriske forberedelser. Det skriftlige sprog er ikke altid velegnet til mundtlig gengivelse. Det gælder for eksempel generalforsamlingers mundtlige beretninger, folketingsmedlemmers taler i Folketinget eller præsters skriftligt formulerede udlægning af bibelen. Det letter tilhørernes forståelse og fanger deres opmærksomhed, hvis den der taler til andre i en vis udstrækning giver sine tilhørere indtrykket af, at han/hun taler *med* dem. En korrekt, men umelodisk gengivelse virker ofte sløvende og uinspirerende at høre på. Det er umagen værd at forberede en oplæsning eller en fortælling. Det er et kvalitativt tegn på sproglig bevidsthed, når den talende bevidst medtænker den prosodi budskabet fremlægges i.

Forståelsen lettes, når tilhørerne oplever, at tankerne næsten fødes, mens de udtrykkes.

Det er vigtigt, at sætningslægden, pauserne og tempoet serveres med en mundtlighed, der er behagelig - ikke anstrengende at følge. Mundtlighed tillader omfortolkninger, små gentagelser og frem for alt ledsagende nonverbalt sprog. Det sidste er ikke det mindst vigtige, hvis man vil bevare kontakten med tilhørerne.

Kan børn lære at lytte til sprogets melodi ?

Ja selvfølgelig kan de det.

Børn kender en hel del til prosodi i forvejen., så man skal bare bygge videre på deres egne erfaringer og bevidst inddrage rytme, variation og gentagelse i det mundtlige udtryk

Råbe/kalde

Hvordan råber man? Prøv at sætte en båndoptager til, og lad børnene råbe et budskab,- stille et spørgsmål eller give et svar. Det høres tydeligt, at nogle stavelser får større tryk end andre. Her er de trykstærke stavelser understregede:

”Henrik kom her over.”   ” I skal spise”.   ”Vi kører nu”.
 ”Anna skal vi lege? ”
 ”Hvor er du henne ?”

Reklamesangere

I gamle dage kunne man på faste ugedage hjemme i min fødeby Kolding møde en slags reklamesælgere , der af deres lungers fulde hals faldbød deres varer:

”Frisk røget makril”   eller   ”Knive og sakse slibes”.

Af og til gik råbene helt over i vers og sang:

”Her slibes knive – her slibes sakse-
 Sakse og knive slibes.
 Her er skærslipperen”

Måske kunne eleverne selv digte deres egne budskaber og fremføre dem på markedspladsen De vil hurtigt opdage, at ikke alt er lige let at udråbe. Hurtigt vil de komme over i rim eller rap, men det gør jo ikke noget, blot sprogmelodien bærer budskabet

Rim og remser

Det er morsomt at fremsige rim og remser i kor. Når man skal følges ad, må rytme, tryk og tempo afpasses. Lad flere tre-mandshold optræde med hver sit vers.
 En optagelse af fremførelserne vil næsten altid være en succes.

Man kan benytte kendte verselege som:

”Se goddag min far
 Sikken hat du har
 Sikke sko, sikke ben
 sikke skridt du ta`r”

Når eleverne kan versene udenad, kan de variere deres optræden.

Prøv at hviske, råbe, eller tale som en gammel mand/kone.

Prøv at ændre tempo, tal hurtigt, meget langsomt, syng verset, fremsig det med dramatisk tone o.s.v.

Budskabet er det samme, og fakterne, der ledsager det, er kendte, men udtryksformen ændres, og på båndoptageren lyder det meget forskelligt. Øvelsen understreger: *Krop og sprog hører sammen*

Hukommelsesspændvidde

Gentage sætninger. Træne sætningsspændvidde ved at tydeliggøre prosodien

Læs en sætning på 5 stavelser, lad eleven gentage. Læs herefter en sætning med 6 stavelser senere med 7 stavelser o.s.v. Lidt efter lidt øges antallet af stavelser i sætningerne. Hvis oplæsningen

gennemføres med en tydelig dansk sprogmelodi, kan antallet af stavelser øges ganske væsentligt. Det er en god øvelse - ikke mindst for elever, der ikke har dansk som deres modersmål.

NB. Båndoptageren er også her et godt hjælpemiddel.

Mange elever kan i 7-8 års- alderen gentage sætninger med 15 – 20 stavelser.

Gentage budskaber.

Leg med telefoner.

Budskab 1: ”Far har ringet. Du skal huske at købe mel og smør i Brugsen”

” 2: ”Det var tante Oda, der ringede. Hun kan ikke komme på søndag. Hun er blevet syg”.

” 3: -----

A:

En række budskaber formuleres af to grupper og nedskrives af en voksen. Sværhedsgraden aftales i forvejen m.h.t., hvor mange del-elementer budskabet må rumme. De voksne udveksler papirerne med de færdige budskaber. På skift læses budskaberne op for det modsatte hold, og en elev eller et elevpar fra det modtagende hold gentager budskabet. Forståelse og præcis gentagelse vægtes mod hinanden, ligesom sætningslængde og sprogmelodi vurderes sammen med eleverne.

B:

En variation: En elev og en voksen går uden for døren og øver et udvalgt budskab, - aftalt mellem de to voksne. Når kammeraten har øvet sig - uden for døren, - kommer han/hun ind og fremsiger højt hele meddelelsen. Klassen og båndoptageren kan bekræfte, at eleven fik sagt sit budskab så højt og tydeligt, at alle kunne forstå det.

Det er for mange børn overraskende svært at gentage en besked, især når flere lytter på, men mange kan gennem træning udvikle større udtryksbevidsthed og selvtillid. Det er vigtigt at anvende prosodien til støtte for hukommelsen og formuleringsglæden.

C:

Hvis sværhedsgraden afpasses individuelt, kan læreren orientere klassen/holdet om det budskab, som kammeraten lytter til ude på gangen. Under evalueringen kan man så vælge at rose de elever, der udtrykker sig højt, tydeligt, og forståeligt med god sprogmelodi. Båndoptageren kan benyttes til at fremhæve prosodien i budskabet.

Vers og ordsprog

I gamle dage lærte man et nyt salmevers til hver bibelshistorietime, og i danskbogen, *den fælles læsebog*, stod manganen et mundhæld eller ordsprog til indlæring og fordybelse. Den pædagogiske tradition forsvandt med urbaniseringen og den generelle nedvurdering af den autoritære skoles paratviden og udenadslære.

Forhåbentlig er vi i dag i stand til at nyvurdere værdien af at lade eleverne opbygge en solid personlig database, herunder oplagring af visdomsord og vers som: ”Hvad man i ungdommen nemmer, man sent i alderdommen glemmer.”

Det er synd, at vers så sjældent bliver *overindlærte*, så de kan fremsiges udenad, for vers lever af at blive gentaget og gentaget og gentaget. I gentagelsen bliver variationen mulig. Vers lever af at blive udtalt, smagt på og blive hørt. Vers udtrykker i sin korte poetiske form et transformeret indhold, der ofte er værd at huske, enten for sin dybsindighed eller for sin humor.

I dag skal man lede efter vers, som alle danske kan udenad og derfor er fælles om. Det er tankevækkende, at denne af-versifisering har fundet sted på trods af, at vi i vore dage har versemagere som Benny Andersen og Halfdan Rasmussen
 Jeg tror, at vi kan stimulere og underbygge børns sproglæde ved at lade dem lære udvalgte vers udenad, så de kan smage på dem som sprogbolsjer, der udtrykkes på mange forskellige måder.

Dialekter

Lad eleverne fortælle lidt om, hvilke dialekter de kender

Prøv at finde enkle tekster skrevet på dialekt. Læs nogle udpluk og undersøg, om børnene forstår dialekten.

Spil nogle CD'er med sange indsunget på dialekt: "Føest en hael tiem på dæj jæen sij--"

Sammenlign de danske dialekter. Forsøg at læse den samme sætning på flere forskellige dialekter.

Er det let eller svært for en udlænding at tale uden accent – altså med dansk prosodi ?
 Tag et interview med en tosproget om dansk sprogtone.

P.S.. Jesper Klein har en monolog, hvori han demonstrerer sprogets tonefald, alt medens hans talestrøm bevæger sig hen over landkortet fra Sønderjylland til A`mar`. Indspilningen er ganske vist ikke for børn, men de forskellige dialekters prosodier er dramatisk og klart gengivet..

Prøv om muligt at sammenligne en svensk, norsk og dansk udtale af samme sætning. Hvad er fremtrædende for de tre sprogs prosodi. ?

Oplæsning med direction.

Find en fortælling med en tekst, der er opbygget med korte overskuelige sætninger. Læs teksten højt med tydelig dansk prosodi. Begynd i et højt stemmeleje og lad ordene sænke sig til et lavere og lavere stemmeleje, efterhånden som sætningen nærmer sig sin afslutning. Næste sætning begynder igen oppefra for at ende nede ved punktum.

Marker sætningens begyndelse med armene i løftet stilling, og sænk armene lidt efter lidt under oplæsningen, indtil de ved punktum er sænket helt ned - for eksempel med håndfladerne vendt mod gulvet som ved stavelsesstudning. (se morfologi).

Man kan inddrage hele kroppen i oplæsningsprocessen og markere, hvorledes mennesket fungerer som "udtaleinstrumentet". Gennem vejrtrækningen kan vi vise, at vi går fra at være luftfyldte til at blive mere og mere lufttomme. Vejrtrækningen påvirker tydeligt prosodien, vi kan høre, når stemmen fungerer på udåndingens underskud. I leg kan man understrege det ved at lade hele kroppen falde sammen i "åndenød", før næste indånding igen bringer balance i instrumentet.

Fremgangsmåden kan udvikles, så de enkelte ords prosodi medinddrages. Det sker, ved at man lader hænderne supplere armenes bevægelser, så de "stavelsesstudser" de ord, der indgår i sætningen. (Se stavelsesstudning under morfologi).

Prosodilæsning - at nynne eller ”meloditale” en tekst.

Prosodien kan understreges, hvis en oplæsning af en kendt tekst gennemføres, uden at tilhører kan opfatte de enkelte fonemer eller morfemer. ”*Udtryksinstrumentet*” stiller læber og tunge på ”*stand-by*”, slår stemmelæberne til og lader udåndingsluften passere gennem næsen, medens lyden syngende markerer, at det er et menneske, der ”*meloditaler*”. Tilhører kan følge med i teksten, når ”oplæseren” nynnende følger en fælles tekst. Det indre klangbillede fortæller de involverede, hvor langt fremme i teksten ”*meloditaleren*” er. Øvelsen er velegnet for større børn og specielt god for tosprogede.

En tegner – forfatter til små korte TV- indslag som ”*Linus på linen*”, benytter sig af en slags international prosoditale. Hans streger og de ledsagende talelyde følges ad synkront. Det virker fascinerende og utrolig illustrativt for prosodiens betydning. Han udtrykker sindsstemninger uden det formelle sprogs referenceramme, alligevel kommunikerer han med seeren, fordi hans udtryksmåde kan aflæses.

På pludrestadiet kan mor og barn udveksle mange ”oplevelser”, inden talelydene bliver strukturerede. Spædbarnets sanseintegrerede udtryksformer er - som alle dets bevægelser – ustrukturerede. Først i mødet med en sprogmodel får gentagelserne en genkendelighed og derfor anvendelig struktur.

På en måde oplever ikke-læseren en formaliseringsproces, der kan sammenlignes med spædbarnets, når undervisningslege fokuserer på prosodi og fonemer.

Når eleven oplever, at de meningsløse enkeltlyde kan sættes sammen og adskilles, erfarer han/hun, at tale kan blive til skrift. De ustrukturerede fonemer kan genkendes og gentages. De bliver flytbare og sammenlignelige og som sådanne kan de danne basis for skrifttegnene og skriftsprogets struktur. Det ukontrollerede og uformaliserede talesprog bliver håndgribeligt og tilpasses grundlaget for skriftsprogets udtryksform.

.

Rytmelæsning

Rytmen i sproget kan underbygges ved at banke med knoerne i bordet, medens en kendt tekst læses eller et kendt vers synges. Det kan være sjovt på skift at gætte, hvilken sang man banker.

I stedet for at banke kan man udtrykke ordene i en sætning ved at klappe/ trampe rytmen og gå sætningen eller man kan uden støj studse stavelserne med håndfladerne vendt mod gulvet. (Se afsnittet om morfologi).

Endelig kan man fremstille rytmen ved at tegne sætninger som streger, der stavelsesdelt følger læseretningen og indholdet i sætningen. Det grafiske resultat bliver en række streger, eller linier der bevæger sig som slanger over et større areal i op/ned- gående retning, end afstanden mellem almindelige linier.

FONOLOGI

Ikke alle småbørn taler lige tydeligt. Upræcis udtale vanskeliggør forståelsen og kan i mange tilfælde – ofte kombineret med mangelfuld sprogforståelse, - medføre at stave- skrive- læse- processen bliver forsinket eller på anden måde problematisk. Det er et forhold, som tale-hørelærere har haft mistanke om i mange år, og som i de seneste år er blevet bekræftet af flere forskere.

Under arbejdet med småbørns udtale har jeg udviklet en række håndbevægelser, der tydeliggør talesprogets konsonanter. Vi har døbt dem **håndfonemer**. Disse bevægelser har fået en dobbelt betydning. De tydeliggør udtalen, som de var bestemt til, men det bemærkelsesværdige er, at det også vist sig, at de er velegnede til at bane vejen for en *erkendelse* af det **fonematiske princip**, fordi de på en enkel håndgribelig måde viser sammenhængen mellem det udtalte fonem og det udtrykte bogstav.

I praksis har de vundet indpas i den læseforberedende undervisning og indgår nu som et fast led i ”Før-dansk” i Lyngby-Tårnbæk kommunes indholdsplan for børnehaveklasserne.

Det synes tydeligt, at evnen til at udskille konsonanterne af det **udtalte** ord gennem træning kan føre til, at det også bliver muligt at fange konsonanterne i det **uudtalte** ord - altså medens det endnu er i tanken som *et indre klangbillede*.

Formodentlig er det netop det forhold, der baner vejen for en naturlig erkendelse af **lydfølgens** betydning for opbygningen af et skriftsprog, der hviler på *det fonematiske princip*

Talestrømmen bevæger sig og fonemerne glider med luftstrømmens bevægelser. De enkelte fonemer tager form og høres som forskellige lyde, fordi de skabes som resultat af forskellige og usynlige talebevægelser. For *konsonanternes* vedkommende sker det ved, at strømmen skiftevis forhindres, indsnævres eller standses helt, mens de klangfulde *vokaler* dannes næsten gnidningsfrit for at kunne bære de udtrykskrævende stavelser.

Erkendelsen af forskellen på vokaler og konsonanter er af afgørende betydning for at forstå talesprogets lydstruktur.

Vokaler får i mere end en forstand strøm på, inden de breder sig ud i mundhulen og formes af læberne. *Vokalernes egenart* er så let genkendelig, at børn meget hurtigt kan lære at udskille dem fra de andre talelyde, først og fremmest fordi de kan synge, men også fordi de formes for en stor del af de synlige læber og derfor i vid udstrækning kan **mund aflæses**.

Konsonanterne bevæger sig i mørket, de lader sig sjældent iagttage, men de kan føles, og hånden kan kalde dem frem i lyset samtidig med at de karakteriseres efter hvor, og hvordan de er skabt. Hænderne letter den hårde fødsel. *Fingrene fornemmer konsonantfonemerne som håndfonemer*.

I min bog *Hjemme i fonemernes verden* bor alle fonemer i en *fonembolig*, der til daglig kaldes for **Lydhuset**. Vokalerne bor i kælderens. Konsonanterne bor familievis. I gavlen: **Læbefamilien: m, b/p og v/f**. I facaden til gaden: **Fortungefamilien: l, n, d/t og s**. I baggården: bor:

Bagtungefamilien : j, g/k og i skorstenen: r/h. Alle håndfonemer, samt et eventyr om deres tilblivelse er beskrevet i ”*Hjemme i fonemernes verden*” 3.udgave, åløkke, nov. 1999. (Udgået)

I bogen er der en del lege og en udførlig metodebeskrivelse.

Gennem årene har jeg til mit kursus: *En kode-knækker-metode* suppleret bogen med et omfattende kursusmateriale. De følgende afsnit er uddrag herfra.

1. Lydlege/ Forslag til indlæringslege
2. Vokaler/ Konsonanter – Ideer til repetition
3. Litteratur og henvisninger til ”Hjemme i fonemernes verden” (Placeret bagerst)

Lydlege

Afsender er etter, modtager er toer

1. "Sæt lyd på":

Mundaflæsning af vokaler

Etter viser først de fire urundede:

a-, æ-, e-, i-/ eller

i-, e-, æ-, a-, så de øvrige:

y-, ø-, å- o-, u-.

Toeren aflæser etteren lyd for lyd.

Fortolkningsmuligheder tilladt.

Aflæsning af konsonanter

Etter viser håndfonemer, toer aflæser ved at sætte lyd på.

Håndfonemerne vises familievis.

5 læbe-håndfonemer

5 + 1 fortunge-håndfonemer

3 + 2 bagtunge-håndfonemer

2 + 2 skorstensbeboere.

Kæresteparrene demonstreres:

Etteren viser den upustede,

toeren den pustedede.

Lydhusets beboere udpeges.

Etter: Hvem bor her?

Toeren svarer med fonemlyden.

Rundkredssange:

Vokalsangen synges

som morgensang, middagssang, godnatsang og med småklap på vokalertrappens trin.

Vokalvandrevisen traves og synges.

Den franske brovise synges og leges.

1.lyd/2.lyd: Etter fremkalder to (tre) mekaniske lyde.
Toeren beskriver rækkefølgen og svarer på 1.lyd? / 2.lyd?

De mekaniske lyde erstattes af fonemer.

Etter præsenterer to fonemer og toer svarer f.eks.: vokal/konsonant

Første lyd/sidste lyd:

Etter peger på en genstand.

Toer svarer f.eks: "bil"

Etter spørger: Første lyd ?

Toer viser håndfonem og siger lyden for "b-".

Billeder, småting i kasse, fonologisk vendespil kan anvendes.

Analyseleg:

Første fonem isoleres ved lydpause.

Etter peger på kat.

Toer siger: "k-- at", k-lyden følges op med et håndfonem før "-at" lyden.

Etter peger på sol.

Toer siger: "s-- ol", s-lyden vises med håndfonemet før "-ol" udtales.

Fonologisk vendespil er ideelt til analyseleg", men også "Fonologiske plakater" kan benyttes.

Rimeleg (rimspil)

Etter: Hvad rimer på hat?

Toer: Vat.

Etter: Hvorfor?

Toer: Viser at udlydenes håndfonemer er ens.

Rimspillet kan anvendes, så rimparrene lægges som stik: F.eks: kane dækker svane.

Etter: Hvad ligger der under ka-"ne" ? Toer: Sva-"ne", o.s.v.

Samme lyd:

Etter viser tre "ting" med samme forlyd.

Toer finder lyden og viser den med læber eller hænder (håndfonemer).

Fremmed lyd:

Etter lægger et "fejlkort" ned i bunken med ord, der har samme forlyd/udlyd.

Toer finder "jokeren".

"Energikontrol"

Etter iføres kasket og med en vatkugle banker hun på hos kæresterne i lydhuset.

Toer lukker op og demonstrerer ligheder/forskelle på kærester, venner og "samboere" ved at puste til vatkuglen placeret på den let opadbøjede håndflade.

Navneleg:

Rundkredsleg: Hvad hedder du?

Etter nævner sit navn: Maria

Alle udtaler navnet - først lidt hastigt så "smagende" på første lyd og til slut

demonstreres håndfonemet til "m-" sammen med lyden "mmm"
Legen går kredsen rundt.

Gætte tanker:

Etter gemmer en ting eller et billede fra et billedlotteri og siger:
"Jeg tænker på noget, der kan spises og det begynder med lyden "i-".
Toer gætter, og det er hans tur.
Brikker fra "Blinde Kuh" er meget velegnede.

"Skibet er ladet med-"

Etter kaster et tørklæde bundet med knude. Benytter et håndfonem og siger:
"Skibet er ladet med : "fffff-".
Toer svarer "ffff- -ugle", osv.
Legen skærpes så en enkelt forlyd erstattes af en genstand med f.eks, to konsonanter ("tvekons-lyd"), se legen med to konsonanter

"Tve-kons"lyde:

Find ord, der har to konsonanter i forlyd.
Etter viser f.eks. et kort fra fonologisk firkort: "kn-æ".
Toer kontrollerer, at der vises to håndfonemer før vokalen udtales.
Det er en meget væsentlig øvelse, fordi det ofte er svært at høre konsonant nr.2

"Vokalvrulte"

Etteren går mod toeren med hænderne strakte foran sig og skrævende ben:
"Jeg går he-le vej-en ov-er til dig med hænd-er-ne løf-te-de".
Toeren digter f.eks.: "Du er vel-kom-men", så går han hen til en treer, o.s.v.
Ved at vrulte dvæler man lettere på vokalerne.
Placeret i kreds med de fremstrakte arme på fomandens hofter kan man vokalvrulte vers som: "Abel spendabel-"

Skille/samle ord:

Etteren fortæller eller fremsiger vers og lægger samtidigt et spillekort for hver stavelse, der udtales. Kortene i flerstavelsesord overlapper hinanden og danner synsmæssigt en enhed. Hele "sætningen" lægges på linie i læseretningen.
Processen kan senere udvides ved at anvende håndfonemer og mundaflæse vokaler. *Fonemer i stavelser* fremhæver reglen: En stavelse en vokal.

Antal stavelser:

Etter står med en række genstande eller billeder af ting. Toer har en række nummerede skåle fra 1 – 4 foran sig. Navnet på genstanden "klappes" eller "studses". Stavelserne tælles og genstanden med 3 stavelser placeres i skål 3 o. s. v.
N.B! Man studser stavelser ved at lade som om, man med begge hænder - stavelse for stavelse - studser en stor gymnastikbold i gulvet. Metoden er rytmisk og giver mulighed

for at fremhæve de trykstærke stavelser med en ekstra hård studsning. Se: Trykbold.

Begrebsspil:

Etteren: Nævn 4 insekter. Toer: flue, myg, hveps, edderkop.

Toeren: Nævn 4 slags værktøj. Etter svarer o.s.v.

Etteren: Hvilken "ordfamilie" hører trompet til?

Toeren: Instrumenter.

Trykbold:

Etteren siger f.eks: "vintergæk" og kaster en bold til toeren, der griber den og studser den i gulvet tre gange, nemlig på: "vin-" "ter-" "gæk-". Bolden får et ekstra tryk på den trykstærke stavelse. (Se også: Antal stavelser).

Fonemer i stavelser:

Etteren lægger tre spillekort, der overlapper hinanden og siger: "Jeg tænker på et vildt dyr". Etteren mimer og studser stavelserne: "e-" "le-" "fant".

Toeren aflæser synkront etterens mund- og håndbevægelser.

Antallet af håndfonemer øges gradvist.

Kendskab til begreber letter legen.

Læseretning:

Etteren styrer toeren, der har bind for øjnene, rundt i lokalet: " Gå". - "Til højre". – "Til venstre" - "Stop".

Etteren lægger tre - fire ting på række på et bord. Toeren "aflæser" fra venstre mod højre genstandenes navne: Kridt, sko, bog og tulipan.

Visuel memory er velegnet. Fejllæsning fra højre mod venstre kaldes "'kinesisk".

Syntesetræning:

Vokaler er runde, konsonanter firkantede. (Tegnes på tavlen).

Etteren er en konsonant

Toeren er en vokal.

Treeren peger med en glidende bevægelse - først på etteren - så på toeren og begge siger højt "deres" egen lyd.

Fidusen er, at få lydene til at glide ud i et. Det lettes når sammenkoblingen gennemføres på samme udånding.

Placeringen kan byttes om, så vokalen kommer først og antallet af fonemer kan udvides.

Øvelsen er central for forståelsen af at lyd og tegn følges.

Vokalen i midten:

Etteren (konsonant), toeren (vokal) og treeren (konsonant). Processen fra før gentages.

"Vokalen" kan stikke hovedet frem i en hula-hop ring, der binder ringholderens hænder.

Håndfonemlæse:

Etter får udlevet en konvolut med et ord eller et billede, ”læser” det og fonemmimer det.
Toer gætter/aflæser/afkoder ordet.

Håndfoneme vers:

Etter fremsiger et kendt vers f.eks.: "Norske nisser nyser ikke- ".
Toer hjælper med at vise håndfonemer samtidigt.

Lydstavetavlen:

Systemet med ringe og firkanter udbygges systematisk og opstilles på en lydstavetavle.
Se: Hjemme i fonemernes verden s.77 , ålække 1999.
Metoden kan på grund af sin systematik involvere eleverne i en individuel evaluering.

”Meyers eksempler”:

Analyse/syntese processen indøves ved hjælp af eksempelsamling. Her henvises til:
Lydstavning og stavelsesdeling af H. Meyer m.fl.Gyldendal 24.oplag genoptrykt 1996.

Symboltavler:

Træning og undervisningsdifferentiering er enkel og instruktiv med symboltavler i karton.
Lydstavetavlens eksempelsamling forstørres og udføres i karton. Ved at vende tavlerne 180 grader ændres lydfølgen, fordi symbolernes rækkefølge ændres.

Vokalbolden

Etteren kaster vokalbolden – en rød skumbold et lille stykke op i luften og foregiver at se et par læber på bolden, som herefter mundaflæses og imiteres for toer.
Toeren mundaflæser og benævner vokalens navn. Toer gentager nu legen.

Vokalhjulet:

Etteren drejer hjulet
Toeren aflæser vokalerne og synger vokalsangen.
Toeren sætter en konsonant foran vokalhjulets vindue.
Etteren aflæser og synger syntesen: ma-, mæ-, me- mi - o.s.v.

Vokalbåndet:

Etteren lægger vokalbåndet, - en lærredstape-strimmel med påklistede vokaler i korrekt rækkefølge - på bordet.
Toeren vælger en konsonat (l-grafem), som han flytter ned langs vokalbåndet medens han synger vokalsamgen: la-, læ-, le-, o.s.v.

Vokaltrappen:

Etteren står med en model af vokaltrappens 9 trin.
Toeren placerer vokalerne (grafemerne) på trappens trin.

Lydhuset:

Etteren udpeger gavlens vinduer.
Toeren nævner beboerne: fonem/grafem.

Toeren udpeger facadens vinduer.
Etteren nævner beboerne som både lyd og bogstav: fonem/grafem.

Etteren: Hvor bor "g-" ? "k-" ?
Toeren udpeger vinduerne i baghuset og skorstenen.

Stavelotteri:

Bogstavplader kan forsynes med ringe i de felter, hvor vokalerne skal placeres.
Indplacering af grafemer lettes, når vokalens plads er forudbestemt.

Kryds og tværs:

Samme fremgangsmåde som ved stavelotte

VOKALER

Forslag til aktiviteter der øger sikkerheden i vokalgenkendelse

Materialer: *Vokalbolden* - en rød blød bold, der er let at gribe

Vokalhjulet - drejeskive med vokaler der på skift er synlige i et lille "kl.12 vindue".

Hulahopring - vælg en børnestørrelse i rød farve.

Vokalæsker - vælg et antal æsker (tændstikæsker) - evt. rødfarvede – og læg alle 9 vokaler i hver æske.

Vokalremmen, læg alle ni vokaler: "æeiyoåou" under hinanden og tape dem til en rem med gennemsigtig tape.

Vokaltrappebroen, tag vokaltrappen **uden læber** eller gør på anden måde plads til,
at vokalerne kan placeres som bogstaver på trappetrinnene.

Ninnas to tegneark: A : vokalens først/vokalens sidst ? B: vokalens i midten Se bilag.

Evt. spejle og stopur:

1. Syng vokalsangene sammen og - enkeltvis på skift - og peg på vokalerne på trappen
2. Gæt hvilken vokal jeg former med læberne Benyt evt. spejl, vokalbolden eller hulahopringen
3. Nævn de 4 brede/flade og de fem smalle/runde vokaler. Hvor mange er der (i alt) ? Svar: "9"

4. Sæt 9 dyrenavne på trapperne placeret: **a**- be, **æ**-sel, **e**- lefant, **i** - sbjørn, **y**-akokse **ø**- lhund, **å**- l, **o**- rm, **u**-gle (vælg selv, men dvæl ved vokalklangen).
5. Læg bogstaverne fra vokalæsken på vokaltrappens trin.
6. Fjern bogstaverne, læg dem igen og igen mange gange. Hvor hurtigt kan det gøres ? Stopur
7. *Vokalvæddeløb*. Hvilken vokal når bordkanten først ?
Alle vokaler lægges i tilfældig orden på række. Læreren siger eller mimer vokalerne en efter en som man lyster og eleven flytter den nævnte vokal mod bordkanten - et lille nøk nærmere kanten hver gang. Den der kommer først har ”vundet”
8. Rollerne fra 7 byttes om. Eleven styrer øvelsen.
9. Læg en vokalrem først med ”retsiden” op. Lad eleven se og lægge 9 løse vokaler under hinanden. Vend vokalremmen og lad eleven lægge de 9 uden at have en skabelon at se efter.
10. Tag Ninnas tegning. A: Find vokalen i midten af tre-lyds ordene. Hvilken er det? Tag Ninnas tegning B: Find ud af om første lyd i to-lyds ord er en vokal eller en konsonant.
12. Tag vokalhjulet eller vokalremmen og syng to lyde sammen: konsonanten foran vokalrækken og konsonanten bag vokalrækken. (Se øvelse 3 under konsonanter)
13. Find vokaler i lydrette ord og stavelser Prøv med vers.
14. Studs stavelser i længere og længere ord og find vokalerne. (Man *studser* ved at lade som om man studser en bold i gulvet foran fødderne).
15. Optælling af vokaler i tekst. Hvilke er der flest af ? Kryds antallet af på en liste f.eks. ud for vokalremmen.

KONSONANTER

Forslag til aktiviteter der øger sikkerheden i konsonantgenkendelse

Materialer:

Lydhus.

Lydhus som bogstavhus: tegning på A4 ark: Lydhuset som bogstavhus (Se bilag).

Konsonantæsker: 3 små (sorte) bogstavæsker (tændstikæsker) med konsonanter- sorteret på samme måde, som de er placeret i lydhuset:

I: læbefamilien: **m, b, p, v og f**. II: fortungefamilien: **l, n, d, t, s, og c.**. III: bagtungefamilien: **j, g, k, h, og r**.

Vokalhjul. Hulahopring. Vokalrem. Vokalæske.) (Beskrevet under vokaler)

Lydstavetavlen Se bilag med eksempelsamling .

Fonemlotteri og Lydsyntesespil Begge af Lotte Petersen og Hanne Spangsbo Specialpædagogisk forlag

Bvægelige hænder, der kan udtrykke konsonanternes **håndfonemer**.

1. Peg på Lydhusets vinduer og vis med håndfonemer, at du kender den konsonant, der bor bag vinduet.
2. Syng to lyde sammen og dan syntese ved at sætte konsonanterne en efter en foran vokalremmen: mmmma –ma , mmmmaæ – mæ, mmmme-me, mmmmi –mi o.s.v.
3. Byt om så vokalen kommer først og konsonanten sidst: a-mmmm, æ-mmmm, e-mmmm o.s.v.
4. Vis ved symboler, hvad der kommer først og sidst. Vokalen vises som en ring, konsonanten som en firkant, der minder om vinduerne i lydhuset. Se lydstavetavlen.
5. Øv forståelsen af først/sidst samt venstre/højre, hvis det er nødvendigt.
6. Benyt *lydhuset som bogstavhus*. Læg familievist alle konsonanterne først i læbefamiliens vinduer, så fortungefamiliens og sidst bagtungefamiliens vinduer.
7. Gentag en familie ad gangen og - (som ved VOKALER nr. 6) - fjern konsonanterne igen. Læg dem og fjern dem mange gange Benyt stopur - bedst ved enkeltmandstræning ellers opstår der ofte u hensigtsmæssig jalousi.
8. *Konsonantvæddeløb*. Læg konsonanterne som trykte brikker i tilfældig rækkefølge men på en ”startlinie”. Lad dem bevæge sig en efter en med retning mod eleven. Lidt efter lidt nærmer de sig

bordkanten. Hver gang et håndfonem vises eller et bogstavnavn siges flytter eleven bogstavbrikken et "lille nøk" mod bordkanten. Det bogstav, der kommer først har "vundet". De bogstaver, der bliver sidst er som regel dem eleven er usikker på.

9. Rollerne byttes om. Lad eleven afgøre - med håndfonemer eller bogstavnavne - hvilke konsonanter, der skal nå til måls og vinde kapløbet. Også her bliver de "ukendte" stående tilbage ofte til provokerende motivation for eleven. Som en variation kan man lade konsonanter, der fejlgenkendes, flytte et skridt baglæns.
10. "Håndstav" to-lydsord. Benyt bilag med Ninnas tegninger og vis lydfølgen ved symbolerne cirkel og firkant eller firkant og cirkel. Eleven lærer at præcisere hvilken lyd, der kommer først.
11. Gentag øvelse 10, men med tre-lydsord og se, at vokalen i disse ord står i midten.
12. Tæl lydene i *Fonemlotteri eller lignende*, men benyt følgende systematiske fremgangsmåde: Sig ordet hurtigt. Gentag det langsomt næsten syngende og få tydeligt alle stavelser med - evt. ved at studse/klappe stavelserne. Sæt håndfonemer på. Tæl antallet af lyde (fonemer). Læg billedbrikken på spillepladen. Husk at der en vokal i *alle* stavelser.
13. **Følg lydene i lydrette ord som du eller eleven udtaler. Bevæg dig lyd for lyd gennem nye ord og lad eleven opleve /erkende det fonematiske princip: at der til talesprogets enkelte lyde, fonemerne, findes et symbol: først opfattet som et håndtegn, der ligesom lyden bevæger sig i takt med udtalen, så som et bogstav der står stille på linien mens øjet bevæger sig. Sådan bliver det forståeligt for mange børn at tale kan blive til skrift.**
14. Spil *Lydsyntesespillet* og benyt først håndfonemer så bogstavet.
15. Sæt ordene fra Lydstavetavlens eksempelsamling ind i en kontekst og benyt samme lydanalyserende fremgangsmåde som ved Fonemlotteriet. Gå systematisk frem og lad eleven selv forstå, hvad han/hun nu kan stave til og evt. skrive.

MORFOLOGI

Den *mindste betydningsbærende del i sproget benævnes et morfem.*

Der er flere typer af morfemer: Rodmorfemer, forstavelser, afledningsendelser og bøjningsendelser. Alle har stor betydning for forståelsen af et budskab både det udtalte og det skrevne. Læseforståelsen og læsehastigheden forøges med øget kendskab til morfemer.

Hvordan fanger man morfemer, før man kan læse ?

I hvilken udstrækning kan forståelsen for morfemer inddrages i før-læse dansk ?

Det er lettere at stille spørgsmålet, end at besvare det.

Det er en god ide at lære eleverne at forstå begreber som: *ord, sætning og stavelser.*

Forudsætningen er, at de kan overskue og fastholde den talestrøm, der udtrykker en mening. Hvis man kan lære dem det, så vil de være i stand til at udvælge større og mindre dele af den helhed, som en begrænset talestrøm er udtryk for. De vil så blive i stand til at skille og samle dele af helheden præcis som de gør, når de arbejder med fonemer. De må opleve de to antonymer: analyse (udskille lyde) og syntese (samle lyde), som to processer, der som nat og dag hører sammen og dog er forskellige.

På det alderstrin må de lære at dele og samle konkrete ting, før abstrakte. Frugt kan deles og til dels samles igen. Kan tiden deles ? Kan tanker ? Kan ord ?

Rytme og rim er gode til at fremhæve ligheder og forskelle på udtryksplanet.

Mængde og antal, tid og sted, graduering og placering indgår i en vurdering af indholdsplanet og hermed i forudsætningen for at forstå de grammatiske regler, der bestemmer strukturen i de enkelte ords bøjningsformer og mulige sammensætninger.

Morfologiens indflydelse på sproget bliver mere anskuelig og forståelig, når skriften kan bære forklaringerne.

Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at man ikke kan nærme sig en slags morfematisk forforståelse uden at kunne læse. Man kan for eksempel undervise eleverne, så de med rimelig forståelse kan benytte begreber som 1) ord, 2) sætning og 3) stavelse.

Det er til en vis grad også muligt at inddrage begreber som 4) ental/flertal 5) nutid/datid og 6) gradbøjning

Hvordan gør man det ?

Spillekort

Spillekort kan illustrere ord, sætning og stavelse.

Først udtrykkes/læses en mening/sætning i normalt tempo, så gentages den i lidt langsommere tempo, og til sidst lægges sætningen med spillekort placeret på bordet fra venstre mod højre i læseretningen. Spillekortene placeres samtidigt med, at sætningen udtales. Et spillekort symboliserer en stavelse. Indeholder et ord flere stavelser, vises det ved at lade spillekortene overlappe hinanden i et antal, der svarer til antallet af stavelser i det enkelte ord. Når alle ordene er lagt på række, så ligger hele den udtalte mening på bordet. Hele rækken af spillekort symboliserer en sætning. Sætningen består af ord og enkelte ord har flere stavelser. Så enkelt er det. Det er let at tælle antallet af ord og stavelser og se dem stå på en linie, hvor de tilsammen udgør en sætning. Spillekortene overskueliggør (skrift)-sprogets struktur og symboliserer nogle af morfologiens strukturer. Ved at gentage en sætning og delvis konkretisere talestrømmens rytme og pauser, benytter vi erfaringerne fra arbejdet med prosodien. Og det fortsætter vi med i det følgende.

Stavelsesstudse

Ved at tage udgangspunkt i navne på kendte personer og ting, kan man studse stavelserne i de velkendte ord. I stående stilling lader man, som om man skal studse en stor gymnastikbold med begge hænder. Armene er bøjede i albuerne, håndfladerne vendt mod gulvet parate til at støde bolden i gulvet, men det er de enkelte stavelser, man støder med håndfladerne.

Benytter man denne fremgangsmåde, kan man med et lille ekstra kniks i knæene fremhæve de trykstærke stavelser. Det er også muligt at tælle stavelserne uden at klappe. Kroppen integreres i stavelsesdelingen, og øret kan koncentrere sig om udtalens prosodi uden at blive distraheret af de almindeligt benyttede, men generende ”klappelyde”, der slår de enkelte ords prosodi i stykker.

Sammensatte ord

To børn rejser sig op og møder spørgsmålet: Hvis du er *sne*, og hun er *mand*, hvad er I to så, når I rører hinanden/ sætter Jer sammen ? Svar: ”Snemand”.

Til ”*Sproget har vokseværk*” findes en samling kort med tegninger, der alle illustrerer sammensatte ord: f. eks.: Post-kasse og dukke-teater. I nogle sammensatte ord kan første og sidste ord bytte plads

og give en anden betydning: Kasse- post og teater-dukke. Har man ikke et undervisningsmateriale, til sammensatte ord, kan eleverne selv samle billeder og tegninger, der viser sammensatte ord.

Syntesespil

Spillet består af en række kort med let genkendelige figurer. Nogle ord begynder med en vokal andre med en konsonant.

Øvelsen går ud på at foranstille en konsonant, så der opstår et nyt ord med en hel anden betydning. Vi slutter med to ord, der ligner hinanden, de rimer ofte, – men deres semantiske indhold er forskelligt.

Eksempel : ”øl” med foranstillet konsonant ”f-” bliver til føl, og ”lam” omformes til: ”klam/slam-”. Anvendes håndfonemer tydeliggøres syntesespilletts ide.

Fra stavelse til ord

Med spillekortene i hånden stilles det enkle spørgsmål: Hvad bliver **kro – ko – dil - le** til, når vi sætter stavelserne sammen til et ord ? Samtidig med udtalen af hver stavelse lægges et spillekort på bordet. De fire kort føres tættere mod hinanden og pauserne mellem udtalen af stavelserne mindskes. Først når kortene overlapper hinanden høres hele ordet: **krokodille**.

To-lyds ord og tre-lyds ord

Elever, der kender Lydhusets håndfonemer, kan danne syntese af to fonemer eller tre fonemer og høre, hvornår lydcombinationen giver mening og danner en genkendelig lydkonstellation - altså et ord.

To- og tre-lydsord kan også konkretiseres ved hjælp af symboler. Når en cirkel illustrerer en vokal og en firkant en konsonant, så kan to-lyds ord vises på to måder: Firkant/cirkel eller cirkel/firkant. Tre-lyds ord kan illustreres på tre måder: Firkant/cirkel/firkant eller firkant/firkant/cirkel eller cirkel/firkant/firkant.

Det kan i denne øvelse være svært at skelne mellem meningsfulde og meningsløse ord, men det hjælper, når ordene kan indgå i en kontekst: ” Vi bor i et h (firkant) u (cirkel) s (firkant).

Ordklasser.

Benyt tre store papkasser gerne med hver sin farve: A til navneord, B til udsagnsord og C til tillægsord

A-kassen forsynes med et tag. Den skal minde om et hus, der indeholder mange genstande med hver sit navn. 1) Find ting og læg dem i huset. 2) Find to ting af samme slags f. eks. beklædningsgenstande. 3)Sorter navnetingene i to bunker: fælleskøn og intetkøn eller i ental og flertal. Man kan også benytte tingene til kimsleg

B-kassen udstyres med to masker og skal minde om et teater eller en arena, hvor der foregår nogle aktiviteter. I den lægges redskaber eller billeder af forskellige aktiviteter, der viser, at nogen gør noget – ofte ved at udføre en bevægelse.

To børn, Lise og Ulla, viser samme aktivitet med f.eks. med en blyant i hånden eller uden hjælpemidler.

”Hvad gør de **nu**??” Svar: ”**Nu** tegner de”. De sætter sig på plads og to nye: Grethe og Susanne viser/mimer en aktivitet. ”Hvad gør de **nu**??” ”**Nu** sjipper de” Mange eksempler og flere gentagelser understreger udlyden –r, og den kan fremhæves med håndfonemet til udlyds –r .

Regel: *Nutid ender altid på -r*

Datid er sværere at arbejde med på grund af de uregelmæssige bøjningsformer, som ikke altid er indarbejdede i spontansproget hos indskolingsbørn, men man kunne spørge:

”Hvad gjorde Lise og Ulla lige før, **da** de optrådte?” ”De **tegnede**”

”Hvad gjorde Grethe og Susanne lige før, **da** de optrådte?” ”De **sjippede**”.

Endelsen kan også her understreges med hjælp af prosodien og håndfonemet til ”*det bløde d*”

C-kassen karakteriseres ved 3 tal: Et lille 1-tal, et større 2-tal og et stort 3-tal eller tre grise: en der er fed, en der er federe, og en der er fedest.

I kassen lægges tre ting, der er ens, men alligevel afvigende på et punkt. De kan have forskellig størrelse, farvenuance, styrke, blødhed, skønhed o.s.v.

Tre børn stilles på række. Måske har de ting fra kasse C i hånden, men behøver det ikke.

Hvis Anton er **stærk**, så er Oskar **stærkere**, men Ömer er **stærkest**.

Stavelsesstudning og prosodi understøtter den morfologiske øvelse.

Taktil opmærksomhed

En kasse eller pose med figurer skal udelukkende beskrives på grundlag af følesansen. Under øvelsen udtrykker eleven sig med mange tillægsord: hård, blød takket, rund o.s.v.

Semantik

Det er vigtigt at udvide elevernes ordforråd. Flere sprogprøver lægger op til en vurdering af elevens impressive og ekspressive ordforråd. Hvordan bidrager man til, at elevernes ordvalg nuanceres og udvides? Talepædagogen kan konkluderende sige om en elev: ”Han har ikke en alderssvarende begrebsverden.” Men hvad skal klasselæreren (og forældrene) stille op med det?

Selvfølgelig kan man være ekstra omhyggelig med at forklare ord og bevidst vælge synonymer, når man formoder, at et ords indhold ikke står helt klart for alle elever, men hvordan arbejde systematisk med ordforrådet. Kan man det?

Det er vigtigt at fremhæve, at oplæsning er en meget god indfaldsvinkel. Den almindelige undervisningslektion lægger også gennem sin faglighed op til ordforklaring, f.eks i forbindelse med emneundervisning; men ville det ikke være en ide at gøre det semantiske perspektiv mere synligt?

Klassens nye ord i kalenderordbog.

Klasselæreren vælger en ”ordbog” til at notere nye ord i – ikke staveord, men ”forklaringskrævende -ord”. Ved at vælge en kalenderbog og udelukkende benytte den som klassens ordbog, kan man repetere og knytte an til en bestemt dag eller uge. Man bør vælge en maksimumsgrænse for antallet og kun notere op til ti ord pr. ordbogsdag. En kort målrettet repetition på 5 minutter kan sætte focus på klassens seneste nye ord.

Fremgangsmåden ”legaliserer” elevspørgsmålet: ”Hvad betyder det ord?” og er således med til at fremelske brugen af ordbøger.

Børneordbog

Slå op på en tilfældig side i ordbogen. Peg med lukkede øjne på et ord. Læs ordet og spørg: Hvad er en ----? Hvad betyder det at ----?

Benyt børneordbogen i forbindelse med ”Klassekalenderbogen”.

Overbegreber

Omkring skolestart vokser børns forståelse for og brug af overbegreber. De fleste kender: frugt, møbler og dyr, men gør de ikke det, er det et signal om, at deres ordforråd er begrænset.

Forståelse for overbegreber kan øges ved træning.

Her gælder om at kunne sammenligne. Altså se og beskrive ligheder og forskelle for at kunne finde et fællesord for mange enkeltord.

Fra del til helhed:

Hvilket *fællesord* kan du bruge for følgende fire ord A: trompet, klaver, fløjte, og violin ?

B: mariehøne, edderkop, ørentvist, myg, flue ?

C: bamse, bold, klodser, jo-jo.

Fra helhed til del:

Nævn fire *fisk*: rødspætte, torsk, sild, ål

Nævn fire *veje*: Hovedgaden, Buddingevej, Lundtoftegade, Klampenborgvej

Begrebsol

Læg begrebskort i en bunke på bordet – evt. fra et billedlotteri

Vend på skift et kort, benævn det og læg det og de følgende kort på rækker, som stråler ud fra midten af bunken. Hver stråle repræsenterer et begreb. (Gads modulkort kan benyttes).

Begrebsparaply

Giv hver gruppe børn en paraply og opgaven at illustrere et overbegreb. Hver gruppe tegner eller klipper figurer ud. Alle delene hænges op under paraplyen i snore.

Under gruppe 1 hænger frugt, gruppe 2 har blomster, gruppe 3 slik o.s.v.

Gætte Gåder

Hvad tænker jeg på ? ”Det er svømmer i vand, er enormt stort, men føder levende unger”

Hvad har jeg i hånden/ på ryggen/ i kurven ? Det er noget, der dufter, damer bruger det oftere end mænd, det er dyrt?

Hvad forestiller min brik ? (billedlotteri). Det er kun tilladt at nævne *form farve og funktion*.

20 spørgsmål til professoren

Eleverne oplyses om overbegreberne: dyreriget, planteriget, mineralriget - (begreber udelades).

Et lille hold på 2 –3 elever går udenfor døren. De restende vælger en ting, som holdet skal finde frem til ved at stille maksimalt 20 spørgsmål til klassen. Regnskabet noteres på tavlen.

Te-potteleg

Legen går ud på at gætte homonymer, d.v.s. ord der lyder ens og ofte staves ens, men har forskellig betydning f.eks: slange og slange, hane og hane, blad og blad.

To personer går udenfor og vælger et ”tepotte-par”-altså to homonymer. Under det senere møde med klassen fortæller de om hver sit homonym. De omtaler deres homonym som ”MIN TEPOTTE.

A: ”Min tepotter meget lang”. B: ”Det er min også”. A: ”Min tepotte er levende”. B: ”Det er min ikke ” Legen fortsætter. Når tre deltagere tror, at de har gættet navnet på de to tepotter, kan man vælge, at lade dem gå med ind i legen og sige til A: Din tepotte kan være farlig ” o.s.v

Definitionsøvelser

Hvem giver en god forklaring på et ord vi kender ?

Hvad er en -----læge ? En soldat ? En bus ? En kammerat ? En viol ? (navneord)
 Hvad vil det sige at -----? dirigere, jonglere undergrave (udsagnsord)
 Hvad vil det sige at være-----skinsyg ? hæmningsløs?, blufærdig (tillægsord)

Find frem til en god forklaring, så utvetydig som muligt. .Det ord, der skal forklares, må ikke indgå i forklaringen Udtryksbevidstheden kan styrkes, hvis forklaringen optages på bånd og repeteres, når den er særlig god.

Syntaks

Ordenes rækkefølge i en sætning betyder meget for forståelsen. Det er ikke så ofte, at skolebegyndere med dansk som modersmål bytter så meget om på ordstillingen, at det virker meningsforstyrrende. Almindeligvis taler de i overskuelige sætninger.

Vil man kontrollere, om de har styr på syntaksen, kan man bede dem gentage indholdet i en række længere og længere sætninger. Børn der ikke kan overskue både indhold og sætningsopbygning vil da koncentrere sig om at gengive indholdet korrekt og tabe overblikket over sætningens struktur. Det forhold har talepædagogen mulighed for at iagttage, ved at benytte en test, der måler sætningsspændvidden. I testen forøges antallet af stavelser. En korrekt gengivelse er afhængig af god forståelse og hukommelse. Sætningernes stigende sværhedsgrad kan kombineres med en oplæsning, der bevidst tilgodeser prosodien i de lange sætninger.

God hukommelse gør det ikke alene. To-sprogede børn vil ofte have svært ved korrekt syntaks i længere sætninger.

Hvordan kan man arbejde med syntaks i ”Dansk for ikke-læsere” ?

Sætningsopbygning og sætningsforlængelse

Benyt spillekort som ved øvelserne i morfologi:

Læg et spillekort for hver stavelse og lad kortene overlape hinanden i ord med flere stavelser

A: *De to piger bor hjemme* (Syv kort der to steder overlapper hinanden)

B: *De to piger bor hjemme på Anemonevej nummer 2* (16 stavelser- ord nr.7 har 5 kort.)

C: *De to piger bor hjemme på Anemonevej nummer toogtyve sammen med deres forældre* (27 stavelser). Tæl antallet af ord og bagefter af stavelser.

Gruppearbejde:

Lad eleverne selv udvide antallet af ord og stavelser i sætningerne. Der skal være mening og sammenhæng i sætningerne.

Indtal på lydbånd A: Sætninger med 6-8 stavelser. B: Sætninger med 9-12 stavelser C. Sætninger med op til 20 stavelser. Lad eleverne ”lægge sætningerne” som ord og stavelser.

Syntaksfejl

Samme fremgangsmåde som før, men med indbygget fejl i syntaksen

Eksemplet fra før A: *De to piger hjemme bor.* De syv kort lægges igen, men de ord, der står ukorrekt lægges lidt skråt på linien i forhold til læseretningen., så kan alle se, at det er de sidste to ords placering, som man må finde en bedre løsning på.

Sætninger med indbygget *profomorsesyn*

Ideen er, at følge læseretningen, udtrykke sig med god prosodi og tydelig fonologisk bevidst udtale, stavelsesdele efter en slags morfematisk princip, benytte meningsfyldte ord og opbygge sætninger med korrekt syntaks.

Alle fem sprogbegreber kan indgå, når man arbejder målrettet med mundtligt udtrykte meningsbærende sætninger.

Her skal nævnes et par eksempler:

1. Tryllelæsning

Og hvad siger du så ? hedder et fortræffeligt undervisningsmateriale. To tegninger med et sammenligneligt indhold er placeret på hver sin side i en lille bog. Under billedet på venstre side står 6 seks sætninger med voksende længde under hinanden. Billedet på højre side er uden tekst. Højre side skal ”tryllelæses”, når venstre sides første korte sætning er læst højt. Det betyder, at eleven selv formulerer en sætning, der m.h.t. profomorsesyn kan sammenlignes med den sætning, han har fået læst op. De to sætningers konstruktion og udtryksform bliver næsten ens, selv om indholdet er forskelligt.

Eksempel:

Venstre side læses: ”Det er en bold”
 ”Bolden er rund”

Højre side ”digtes”/ tryllelæses: ”Det er en terning”
 ”Terningen er firekantet”

Fremgangsmåden er som skabt til tosprogede ikke-læsere.

Spillekortene kan demonstrere sammenligneligheden, men må her benyttes med beherskelse, for ikke at ødelægge udtryksglæden. Prosodien i den læste sætning kan lette den nye sætning på vej.

2. Eftersigespil

”*Kom og snak med os*” hedder et terningespil, hvor eleven skal gentage forskellige familiemedlemmers udtalelser, alt efter hvilket felt han havner på med sin brik. Sætningerne er konstruerede på forhånd, men det er oplagt også at benytte spillet til selv at digte, hvad de forskellige familiemedlemmer kunne tænkes at sige.

Sætningslængden og indholdet varieres efter forholdene, og forskellige stemmer kan indgå som et særligt karakteristika for faderen, moderen, sønnen, datteren og hunden.

Det er med stor fornøjelse, at eleverne på lydbånd hører sig selv gentage sætningerne.

3. Forklaringslege

A: Lad et hold gemme et kæledyr et eller andet sted på skolen. Holdet skal - uden at nævne direkte, hvor dyret befinder sig - beskrive, hvordan man kan finde vej til gemmestedet.

For de sprogsvage elever er det en god ide at lade dem gentage instruktionen, før de begiver sig ud for at finde kæledyret. Det kan under forklaringerne være svært at beskrive en vej og samtidig udtrykke sig i korrekte sætninger. Opgaven kræver god forestillingsevne og en rimelig rumretningssans.

B: Flaskehals

Den som flaskehalsen peger på skal-----

C: Fejlfinding

Det kan ofte være meget lettere at pege på fejlen end at forklare, hvorfor noget ikke er korrekt. Der findes flere materialer af den slags. Problemet er ikke at se fejlen, men at kunne forklare hvad og hvorfor og hvordan.

D: Tegneguide

En elev har en tavle eller tegneblok foran sig. Bag eleven befinder sig en kammerat med en tegning, som eleven ikke kan se. Denne tegning skal kammeraten beskrive så godt, at eleven kan fremstille en kopi af den på tavlen.

En variation består i, at de to har ryggen til hinanden. Det giver automatisk forklaringsproblemer

Billedserier

Et dramatisk forløb – en komisk uheldig episode animerer til latteren og fortællelysten

Flere tegneserier er velegnede

Kunsten er at beskrive forløbet i en sammenhængende beretning med et godt profomorsesynd.

Udvalgte serier egner sig fortræffeligt til at blive dramatiseret, så personer fremstilles som aktører med egne replikker. Enkelte serier kan benyttes til små teaterstykker, hvor eleverne selv opbygger scenen og finder de nødtørftige rekvisitter.

Sætningsfuldendelse

I en af de gængse sprogtests skal eleven fuldende en sætning, som instruktøren har påbegyndt.

For nogle skolebegyndere kan det volde store problemer, især m.h.t. morfologi og syntaks

Eksempel:

Da vi kom ind i Tivoli -----

I sidste weekend mødte jeg-----

Hvorfor går du allerede, du-----

Nu hvor vinteren er omme-----

Lad eleverne selv påbegynde en sætning eller en fortælling. Man kan lade en bold trille fra person til person. Den der modtager bolden skal fuldende den påbegyndte sætning og selv digte lidt videre. Indholdet er ikke nemt at styre.

Materialekasser.

Det kan være en god ide at sortere sit undervisningsmateriale og på en eller anden måde markere, hvad det er velegnet til.

Man kan benytte 5 forskellige papkasser. En til hver af de overordnede sprogbegreber.

Det er imidlertid et problem, at mange materialer kan anvendes til flere formål.

For at have lidt styr på det har jeg udarbejdet en liste, hvor jeg med krydser har vist, hvad jeg kan benytte materialet til, hvis jeg iagttager det med profomorsesynd.

Materialeliste med henblik på indkøb har jeg ikke. Den ville hurtigt blive uaktuel, men se på listen over mine materialer og læs: *Materialernes top ti*.

Jeg håber med denne vejledning og beskrivelse af **Dansk for ikke-læsere** at have bidraget til, at den enkelte underviser kan vælge sit materiale, så det både tilgodeser eget behov og de ideer, som jeg har beskrevet.

Jørgen Nygaard Markussen

Bilag:

1. Spørgsmål til undervisere i Dansk for ikke-læsere
2. Skema til ugeprogram
3. Overvejelser i forbindelse med opstilling af ugeprogrammer
4. Eksempler på ugeprogrammer
5. Eksempler på materialer til Dansk for ikke-læsere afkrydset efter profomorsesyn
6. Litteratur og henvisninger til *Hjemme i fonemernes verden*
7. Kursusprogram: *Dansk for ikke-læsere*

Kursusprogram

Dansk for ikke-læsere

1. Præsentation af ideen
2. Omtale af de fem overordnede sprogbegreber
3. Gennemgang af det skriftlige materiale
3. Gruppedrøftelse af : Spørgsmål til undervisere i Dansk for ikke-læsere
4. Gennemgang af de fem materialekasser
5. Eksempler på ugeprogrammer (Præsentation af J.N.M's arkiv)

6. Pause
7. Udarbejdelse af egne programmer (gruppevis)
8. Drøftelse af overvejelser i forbindelse med at udarbejde programmer
9. Afkrydsning af eksempler på materialer vurderet efter profomorsesyn
10. Evaluering og spørgsmål.

Jørgen Nygaard Markussen

